

УДК 37.04

*Лілія Рябовол,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри правознавства
Кіровоградського державного
педагогічного університету
імені Володимира Винниченка*

СТАНОВЛЕННЯ ПОГЛИБЛЕНОГО (ПРОФІЛЬНОГО) ВИВЧЕННЯ ПРАВОЗНАВСТВА В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

У статті викладено результати аналізу програм (розроблених С. Ратушняком, Т. Ремех, Н. Ткачовою, І. Усенко та ін.), за якими проводилося поглиблене (профільне) вивчення правознавства від набуття Україною незалежності до сьогоднішнього дня; визначено тенденції, якими позначився процес становлення поглибленого вивчення правознавства, а саме: переорієнтація на особистісний, компетентнісний, діяльнісний, аксіологічний, людиноцентричний та правознавчий підходи, оптимізація усіх компонентів системи навчання, спрямованість на розвиток особистості учня.

Ключові слова: *поглиблене (профільне) вивчення правознавства; становлення; навчальна програма; особистісний, компетентнісний, діяльнісний, аксіологічний, людиноцентричний та правознавчий підходи.*

В статті изложены результаты анализа программ (разработанных С. Ратушняком, Т. Ремех, Н. Ткачевой, И. Усенко и др.), по которым проводилось углубленное (профильное) обучение правоведению со времени получения Украиной независимости до сегодняшнего дня; определены тенденции, характеризующие процесс становления углубленного изучения правоведения: переориентация на личностный, компетентностный, деятельностный, аксиологический, человекоцентричный и правоцентричный подходы, оптимизация всех компонентов системы обучения, направленность на развитие личности ученика.

Ключевые слова: *углубленное (профильное) обучение правоведению; становление; учебная программа; личностный, компетентностный, деятельностный, аксиологический, человекоцентричный и правоцентричный подходы.*

The article presents the results of the analysis of plans, worked out by S. Ratushnyak, T. Remeh, N. Tkacheva, I. Usenko, that have been used in extend learning of jurisprudence since Ukraine became independent till the present day, the paper identifies the trends that have affected the process of formation of an extend study of jurisprudence, namely the shift to personal, competency,

---

active-based, axiological, personally oriented and jurisprudential approaches, optimization of all components of training, focuings on the development of the individuality of a student.

Key words: *extend (profile) study of jurisprudence; formation; curriculum; personal, competency, active-based, axiological, personally oriented, jurisprudential approaches.*

З набуттям нашою державою незалежності роль права в регулюванні різноманітних відносин, які виникали в українському суспільстві, що оновлювалося, зростала. Це сприяло підвищенню інтересу до права серед громадян, зокрема молоді, й стимулювало потребу в його поглибленому вивченні, що спричинило появу і зростання кількості середніх навчальних закладів, в яких воно здійснювалося. Сьогодні дослідження становлення поглибленого вивчення правознавства актуалізується у зв'язку з профілізацією старшої школи та пошуками оптимальної моделі організації цього процесу.

Методично-дидактичне забезпечення поглибленого вивчення правознавства за часів незалежності розробляли І. Котюк, О. Котюк, І. Максимова, О. Наровлянський, І. Омельченко, С. Ратушняк, Т. Ремех, Н. Ткачова, А. Ришелюк, І. Усенко. Ці та інші науковці вивчали окремі аспекти організації такого навчання, розробляли його методик, однак, комплексного дослідження становлення поглибленого (профільного) вивчення правознавства, виходячи з положень навчальних програм, за якими воно здійснювалося у цей період, проведено не було. Цим і обумовлюється обрання нами теми та мети статті.

Метою статті охоплюється аналіз програм курсів з поглибленого вивчення правознавства для встановлення тенденцій, якими позначився процес його становлення від набуття Україною незалежності до сьогодення.

З набуттям Україною незалежності поглиблене вивчення правознавства реалізувалося у навчальних закладах нового типу: ліцеях та гімназіях, що, як правило, відкривалися у великих містах. Там, де з певних причин не було можливості або доцільності створювати такий заклад, проте учні відчували потребу в поглибленому вивченні правознавства, для її задоволення у звичайній школі формувалися відповідні класи. Цей шлях – найбільш прийнятний для шкіл невеликих міст та сільських населених пунктів, вважають І. Усенко, О. Наровлянський, А. Ришелюк та ін. [4, с. 183].

Поглиблене вивчення правознавства в кінці ХХ ст. позначалося низкою проблемних питань, які потребували нагального вирішення. Передусім, були відсутні єдині підходи до визначення обсягу й структурування змісту, засвоїти який мали учні, не вистачало також фахівців з необхідним рівнем професійної підготовки. На думку І. Усенка,

---

саме аматорство у вирішенні складних педагогічних і юридичних питань, незбалансованість навчальних планів та їх очевидний ухил у бік окремих юридичних дисциплін помітно знижували якість навчання [4, с. 269]. Найбільш ефективною формою організації закладів нового типу правового спрямування було і залишається їх включення як підрозділу в структуру вищого навчального закладу юридичного профілю, або такого, що має юридичний факультет.

Формування правосвідомості та правової культури у закладах, в яких правознавство вивчається поглиблено, має свої особливості. В кінці ХХ ст. в Україні окреслилася специфічна для цього процесу психолого-педагогічна проблема, породжена тим, що ефективні шляхи реалізації правової освіти в ліцеях та гімназіях пов'язували переважно з її раціонально-логічними компонентами. Це виявлялося в абсолютизації теоретичних правових знань, їх політичних, філософських, соціально-економічних аспектів й на практиці призводило до пріоритету знаннєвого компоненту у змісті навчання, натомість, практично-діяльнісному та ціннісному надавалося другорядне значення. Такий стан є недопустимим, оскільки, на думку Л. Твердохліб, може призвести до своєрідної «інтелектуалізації» протиправної поведінки [7, с. 4–5]. Абстрактність і занорматизованість правової освіти і правового виховання зумовлює відсутність внутрішньої узгодженості з правовими нормами, гальмує їх трансформацію у систему ціннісних орієнтацій особистості, формування правомірної поведінки; не сприяє розвитку громадянської самосвідомості, гуманістичного правового мислення, усвідомленому, добровільному виконанню правових норм, яке базується на переконаннях і високій правовій культурі, стверджує Н. Ткачова [8, с. 3].

Ефективна організація поглибленого вивчення правознавства потребувала спеціального методично-дидактичного забезпечення, передусім, програм, які передбачали б систематизований, послідовний виклад положень юридичної науки з урахуванням принципу доступності.

У 1998 р. програму курсу «Основи правознавства» для 9–11-х класів з поглибленим вивченням права запропонувала Н. Ткачова [9]. Курс, на її думку, мав формувати правосвідомість, головні устої поведінки молоді, виховувати переконання у справедливості, необхідності морально-правових настанов, неприпустимості їх порушень, соціально-правову активність. У підлітковому, юнацькому віці закладаються основи свідомості людини, фундамент подальшого формування особистості, розвиваються пізнавальні інтереси, тому, як вказувала авторка програми, саме у цей період важливо дати дітям достатні правові знання, сформувати стійкі принципи поведінки, закласти основу мотиваційної сфери особистості. Як бачимо, цілевизначення курсу ґрунтувалося на особистісно зорієнтованому, діяльнісному та аксіологічному підходах, які, однак, не були повною мірою реалізовані при формуванні змісту курсу. Його відбір

та структурування здійснювалися на засадах як законознавчого та державоцентричного, так і правознавчого та людиноцентричного підходів. Проявами перших двох було те, що курс спрямовувався, передусім, на вивчення галузевого законодавства, причому більша частина часу відводилася програмою на вивчення галузей публічного права, а також діючих нормативно-правових актів. Правознавчий та людиноцентричний підходи простежуються у тому, що головне призначення права, за програмою, вбачалося у «ствердженні справедливості в суспільстві, внесенні упорядкованості в суспільні відносини, захисті демократії, законності, свободи людини»; права людини розглядалися в ній як вища соціальна цінність, а принципи права як «його провідні, наскрізні ідеї».

Програма розраховувалася на 9–11-й класи загальноосвітньої школи та заклади професійно-технічної освіти (вищі професійні училища) й стала спробою методичного забезпечення поступового поглибленого вивчення правознавства та визначення, у зв'язку з цим, оптимального обсягу змісту, що відповідає віковим можливостям учнів 9–11-го класів. Структурування матеріалу ґрунтувалося на загальнопедагогічних принципах безперервності, наступності, єдності, послідовності й реалізувалося у програмі в три етапи: перший – 9-й клас, другий – 10-й, третій – 11-й. Формування правових знань передбачалося шляхом поступового збільшення обсягу, ускладнення та поглиблення змісту, розширення категоріально-понятійного апарату, однак, мали місце й окремі прояви дублювання навчального матеріалу.

Поетапний відбір навчального матеріалу в програмах для 9–11-х класів за ступенем складності сприяв цілісності знань, забезпечував їх систематизацію, доступність сприйняття, глибше усвідомлення. Вчителю надавалася можливість самостійно вирішувати питання щодо кількості годин на вивчення теми з огляду на конкретний зміст, рівень підготовленості учнів, особливості учнівського колективу і регіону; доповнювати й удосконалювати програму з метою подальшого підвищення ефективності поглибленого вивчення правознавства. Не дивлячись на позитивні характеристики цієї програми, вона не набула значного поширення.

До розроблення методично-дидактичного забезпечення поглибленого вивчення правознавства долучилися фахівці Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. У цьому напрямку вони співпрацювали з Асоціацією вчителів права м. Києва. Творчий колектив під керівництвом І. Усенка у складі С. Максимової, О. Наровлянського, І. Омельченка розробив програму курсу «Правознавство» для шкіл (класів), гімназій, ліцеїв з поглибленим вивченням правознавства, за якою воно певний час і здійснювалося в Україні [10; 4, с. 269–302]. Програма мала орієнтовний, рекомендаційний характер. Обсяг теоретичних знань, передбачених у ній, наближався до вимог, що висувалися до студентів вищих навчальних закладів першого рівня акредитації, тому, зазначали її

автори, у перспективі було бажано, щоб випускники юридичних ліцеїв (класів) після нетривалого, протягом одного року, навчання з метою оволодіння, насамперед, професійними практичними навичками могли у спрощеному порядку набути вищу освіту за освітнім рівнем «молодший спеціаліст» [4, с. 269]. Викладене опосередковано засвідчує великий обсяг навчального матеріалу та високий рівень його складності. За даними показниками ця програма перевищувала програму Н. Ткачової. До того ж нею охоплювалися практично всі галузі права, причому, передбачалася характеристика кожної з них як науки та навчальної дисципліни, що є характерним для вивчення правознавства у вищих навчальних закладах юридичного профілю.

Деякі положення програми засвідчували її правознавчий характер. Так, держава, відповідно до неї, розглядалася як суспільне явище, а не «знаряддя влади»; право вивчалось у двох аспектах: як юридичне та природне (загально соціальне), і у двох розуміннях: вузькому (нормативному) та широкому (філософському); серед принципів громадянського суспільства та правової держави особлива увага акцентувалася на пріоритеті прав і свобод людини [4, с. 271]. Вивчення права як юридичного явища передбачало аналіз різноманітних підходів до праворозуміння та джерел права, встановлення співвідношення між правом і цивілізацією, що свідчило про імплементацію здобутків юридичної науки у зміст шкільної правової освіти. Проте, іноді спостерігалось фактично пряме перенесення змісту юриспруденції у зміст правознавства як навчального предмета без урахування принципу доступності, наприклад, автори включили в програму не лише класифікацію норм права, але й характеристику нетипових правових норм, юридичних фікцій та презумпцій, такі питання, як: законодавча техніка та стилістика; акти тлумачення юридичних норм; порядок розв'язання земельних спорів; міжнародний комерційний арбітраж тощо. Значну увагу розробники програми приділили питанням історії держави і права України (22 години).

Окремі прояви правознавчого підходу у відборі та структуруванні змісту програми принципово не змінили її сутність, і переважно, вона ґрунтувалася на законознавчому і державоцентричному підходах. Відповідно до них, більшість тем передбачала передусім вивчення нормативно-правових актів (упродовж усього курсу учні мали опрацювати 60 текстів законів!) без з'ясування їх значення для регулювання певного виду суспільних відносин.

У програмі простежувався знаннево зорієнтований підхід, відповідно до якого, метою поглибленого вивчення правознавства було «озброїти учнів юридичними знаннями і навичками, забезпечити професійну інформатизацію, орієнтацію учнів на спеціальності юридичного профілю» [4, с. 185]. Розробники програми прямо не вказували на формування в учнів правових цінностей як завдання навчання, однак, у пояснювальній

записці зазначали, що їх роль у житті українського суспільства зростає.

Щоб «пожвавити процес оволодіння юридичними знаннями й навичками» вони рекомендували проводити практичні заняття, конкурси, екскурсії запрошувати представників юридичних професій [4, с. 270], а також дидактичні ігри (рольові та ділові), розв'язувати юридичні задачі, коментувати і давати юридичну оцінку ситуаціям. Значну увагу вони приділяли контролю навчальних досягнень учнів. Ними була вивчена відповідна практика, накопичена на той час, й встановлено, що нарівні з традиційною системою підсумкового оцінювання (за чвертями, семестрами) в деяких навчальних закладах уведено систему заліків з окремих навчальних блоків, які, здебільшого, відповідають структурі навчального курсу (окремим галузям права). У більшості навчальних закладів юридичного профілю вводилися випускні іспити з правознавства в 11-му класі. Деякі з них запроваджували перевідний іспит з правознавства в 10-му [4, с. 185].

Отже, програма І. Усенка позначилася певними недоліками, серед яких: ґрунтування переважно на засадах державоцентричного, законознавчого, знаннево орієнтованого підходів, значний обсяг навчального матеріалу та високий рівень його складності. Водночас, організація навчання передбачала застосування інтерактивних технологій, що сприяло розвитку особистості учня, його вмінь і навичок.

У 2002 році представники Національного університету імені Тараса Шевченка – І. Котюк та О. Котюк запропонували програму курсу «Правознавство» для ліцеїв, гімназій, класів з поглибленим вивченням правознавства [5], що також позначилося характерним для поглибленого вивчення правознавства у школі недоліком – недостатня адаптованість змісту юридичної науки до рівня загальноосвітньої школи.

На відміну від проаналізованих вище програм, вона побудована за принципом поділу права на приватне та публічне. Обсяг навчального матеріалу у ній значно розширений, причому його структурування не повністю обґрунтовується логікою юридичної науки, а окремі питання в межах однієї частини і, навіть, теми – недостатньо узгоджені. Наприклад, частина перша «Основи теорії держави і права» містить тему «Загальна характеристика держави», якою, крім інших, передбачається розгляд питань: державна служба та види і правовий статус державних службовців, що мають вивчатися в контексті адміністративного права; тема «Правовідносини», крім питань, які традиційно утворюють її зміст, включає й такі: «Встановлення, фіксація та посвідчення юридичних фактів. Поняття та види доказів і їх процесуальних джерел. Доказування та його суб'єкти. Предмет доказування. Процесуальна форма: поняття та значення. Поняття процесуального права. Теорія доказів та криміналістика». Їх розгляд у контексті цієї теми і розділу, фактично, порушує логіку

юриспруденції, інтегрує знання з процесуальних галузей права та спеціальної юридичної дисципліни (криміналістики) тоді, коли учні ще не поглибили свої знання з норм матеріального права та основних галузей законодавства. У програму також включені відомості з кримінології. Все це ускладнює сприйняття та засвоєння учнями навчального правознавчого матеріалу й формування відповідної системи знань.

Позитивно програму характеризує те, що вона сприяє формуванню й розвитку навичок порівнювати правові поняття, однак, проведення деяких порівнянь навряд чи є доцільним. Так, у вступі автори пропонують провести порівняльну характеристику понять: «країна», «суспільство», «соціум», «людина», «людство», «держава», «право», «юриспруденція». Передусім, незрозуміло: які конкретно поняття слід порівнювати між собою; за якими критеріями порівнювати державу і право; з яким, з перелічених понять, порівняти юриспруденцію тощо? Водночас, методично й дидактично обґрунтованим є порівняння права і моралі, адміністративних та дисциплінарних проступків, договору житлового найму у будинках державного та приватного житлового фонду тощо, хоча, включення останнього питання в шкільну програму, на нашу думку, ускладнює її.

Програми І. Усенка та І. Котюка рекомендовалися Міністерством освіти для використання у профільних класах (з поглибленим вивченням правознавства) до 2009/2010 н.р. Більшого поширення набула перша.

Розвиток вітчизняної освіти та педагогіки, їх концептуальних засад, принципові зміни, які відбувалися в організації середньої загально-освітньої школи й пов'язувалися зокрема з профілізацією старшої школи вимагали принципового оновлення програм для поглибленого вивчення правознавства з урахуванням попереднього досвіду їх створення і використання. У 2008 р. С. Ратушняк і Т. Ремех розробили навчальну програму з правознавства для 10–12-х профільних класів, розраховану на 105 годин на рік (3 на тиждень). У 2010 р. вона була рекомендована для 10–11-го класів (профільний рівень) поряд із програмами І. Усенка та І. Котюка [2]. Інструктивно-методичними рекомендаціями щодо вивчення історії та суспільствознавства у 2011/2012 н.р. передбачалася лише програма С. Ратушняка і Т. Ремех [3].

Проведений нами аналіз програми дає підстави стверджувати, що вона ґрунтується на сучасних психолого-педагогічних підходах: особисто-зорієнтованому, компетентнісному, діяльнісному, аксіологічному. Обґрунтовуючи мету курсу, автори програми зазначили, що наша держава потребує компетентних, відповідальних, свідомих громадян і саме школа має дати молоді не тільки правові знання, а й сформувати вміння, навички, життєву позицію, компетентність, яких потребує демократичне громадянське суспільство. У пояснювальній записці вони вказали, що курс

спрямований на розвиток громадянської і правової компетентностей, відповідних ціннісних орієнтирів, умінь, навичок школярів [6].

Розробники акцентували увагу на тому, що в сучасному суспільному світосприйнятті відбувається переоцінка пріоритетів і цінностей. На перший план висуваються такі цінності, як людина, її права та внутрішній (духовний) світ. У зв'язку з цим, поглиблене вивчення правознавства має сприяти перетворенню ідеалів добра, законності та справедливості в мотиваційні чинники поведінки учнів, адже право презентовано в курсі як елемент цілісного світу, що складається з понять, переживань і практичних дій. Діяльнісний підхід у програмі реалізується у процесі формування в учнів розуміння права як відкритої системи, що базується на невід'ємності суспільства від держави, законів від повсякденного життя.

У меті та завданнях курсу втілилися також правознавчий і людиноцентричний підходи. Це підтверджується тим, що курс має забезпечити не лише засвоєння учнями знань про державу, право, систему нормативно-правових актів, а й розуміння загальнолюдських принципів і цінностей, відображених у Конституції та законах; виховання учнів у дусі прав людини, поваги до людської гідності, розуміння зв'язку між правами й обов'язками людини і громадянина; усвідомлення учнями цінності власної особистості, інших людей, впевненості у собі, своїх вчинках, взаємовідносинах з іншими, терпимості й толерантності, почуття свободи, рівності, справедливості.

Особистісно зорієнтований характер курсу простежується в його спрямованості на розвиток в учнів різноманітних умінь і навичок завдяки новим підходам до змісту освіти й такій комунікації між вчителем і учнями в процесі навчання, за яких школа може перетворитися у зразок правового демократичного простору [6].

Відбір змісту ґрунтується на принципах науковості та відповідності чинному законодавству, його структурування – на принципі поділу права на публічне і приватне, так само, як і програма І. Котюка, однак, безпосереднє наповнення змістових блоків у цих програмах відрізняється одне від одного.

Ця програма є найбільш вдалим варіантом серед усіх, які були розроблені для організації поглибленого вивчення правознавства. Обсяг змісту, вміщений у неї, та рівень його складності, у порівнянні з іншими програмами, дещо зменшено та знижено. Почасти, це можна пояснити тим, що, на відміну від ситуації, характерної для 90-х рр. ХХ ст., коли поглиблене вивчення правознавства тільки запроваджувалося, та самого початку ХХІ ст., сьогодні вже набуто певний досвід його реалізації, зокрема, це стосується того, що поряд з вивченням безпосередньо правознавства як інваріантного предмета в профільних класах, міністерством рекомендовано низку курсів за вибором. Вони поділяються на такі,

---

що забезпечують вивчення основного профільного предмета, як от: «Історія держави і права України», «Історія держави і права зарубіжних країн», «Судова риторика», «Права людини», «Досліджуючи гуманітарне право» тощо; й такі, що виконують функцію внутрішньо-профільної спеціалізації: «Виборче законодавство України», «Органи державної влади України», «Екологічне законодавство», «Правові основи підприємницької діяльності», «Кримінальний процес» [1]. За рахунок цього вдалося дещо «розвантажити» зміст основного курсу, наприклад, на відміну від програми І. Усенка, не розглядаються у ньому питання історії держави і права України.

У цій програмі передбачено не лише засвоєння правових термінів і понять, але й правильне їх застосування та пояснення на прикладах; моделювання правових процесів та ситуацій, наприклад, етапів судового процесу, таких процедур, як: звернення із заявою (скаргою) до органів державної влади та місцевого самоврядування, складання довіреності, укладання договору, заповіту, шлюбного договору, укладання та розірвання трудового договору за ініціативою працівника; висловлювання суджень, наприклад, щодо цінності права як регулятора суспільних відносин, оцінювання значення для особи правового зв'язку з державою, прав і свобод людини як загальнолюдської цінності, ефективності податкової політики в Україні, соціального захисту, важливість виховання дитини в сім'ї тощо.

У результаті проведеного вище аналізу програм ми встановили тенденції, якими позначився процес становлення поглибленого вивчення правознавства (на профільному рівні) в середній школі. Ними є: переорієнтація процесу навчання на особистісний, компетентнісний, діяльнісний, аксіологічний, людиноцентричний та правознавчий підходи; оптимізація усіх компонентів системи навчання (цільового, змістового, організаційного, контрольного-результативного) з метою задоволення сучасних вимог і потреб особи, суспільства, держави у правовій освіті; спрямованість мети і завдань курсів з поглибленого вивчення правознавства на розвиток особистості учня, забезпечення його не лише необхідним обсягом правих знань, але й вироблення умінь і навичок застосовувати їх у навчанні та повсякденному житті, сприяння правовій адаптації та соціалізації школяра; спрямованість навчання на формування в учнів правових ціннісних орієнтацій, переконаності особи в суспільній і особистій цінності права, а також правової компетентності. Однак, у сфері навчання правознавства на профільному рівні залишаються не вирішеними деякі проблеми, тож перспективним у напрямку дослідження є удосконалення змісту та методики його організації в середніх загальноосвітніх закладах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Інструктивно-методичні рекомендації щодо вивчення шкільних дисциплін в основній та старшій школі у 2009/2010 навчальному році. Предмети суспільно-гуманітарного спрямування // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2009. – № 18–21.
  2. Інструктивно-методичні рекомендації щодо вивчення шкільних дисциплін в основній та старшій школі у 2010/2011 навчальному році. Предмети суспільно-гуманітарного спрямування // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2010. – № 18–21.
  3. Інструктивно-методичні рекомендації щодо вивчення шкільних дисциплін в основній та старшій школі у 2011/12 навчальному році. Предмети суспільно-гуманітарного спрямування // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2011. – № 18–21.
  4. Конституція України і основи правознавства в школі : книга для вчителя / [Бобровник С. В., Ваксман В. І., Зуб І. В. та ін.] ; за ред. І. Б. Усенка. – К. : Український центр правничих студій, 1999. – 354 с.
  5. Котюк І. І. Проект програми «Правознавство для ліцеїв, гімназій, класів з поглибленим вивченням правознавства» / Котюк І. І., Котюк О. І. // Історія в школах України. – 2002. – № 5. – С. 50–55.
  6. Ратушняк С. П. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Правознавство. 10–11-й класи. Профільний рівень (суспільно-гуманітарний напрям, правовий профіль) [Електронний ресурс] / С. П. Ратушняк, Т. І. Ремех. – Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua/>
  7. Твердохліб Л. В. Формування правової культури старшокласників у навчальних закладах нового типу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Л. В. Твердохліб. – Луганськ, 1999. – 20 с.
  8. Ткачова Н. А. Педагогічні основи формування правосвідомості учнів у закладах професійно-технічної освіти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Н. А. Ткачова. – Київ, 2002. – 36 с.
  9. Ткачова Н. А. Тематичні плани та програми курсу «Основи правознавства для 9–11 класів з поглибленим вивченням права та вищих професійних училищ / Н. А. Ткачова // Історія в школах України. – 1998. – № 2. – С. 16–32; – № 3. – С. 23–37.
  10. Усенко І. Б. Програма до навчального курсу «Правознавство» для юридичних ліцеїв і спеціалізованих юридичних класів / І. Б. Усенко // Історія в школах України. – 1999. – № 3. – С. 8–17.
-